

KUFE NAHİV EKOLÜNÜN KURUCUSU EL-KİSÂÎ VE NAHİVLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ (I)¹

Kadir KINAR
Dr., Erciyes Ü. İlahiyat F.
kinark@erciyes.edu.tr

Dil ve edebiyat alanında yapılan araştırmalarda bazen bir yazar merkeze alınarak onun yaptığı çalışmalar ışığında içinde bulunduğu edebî muhit ve akımla, egemen olan görüşler incelenmeye çalışılmaktadır. Bazen de bir ekolden, akımdan ve o akımın içinde geliştiği tarihî şartlardan hareketle o akıma mensup olan yazarlar şairler ve diğer sanatkarlar araştırılmaktadır. Bunlardan birincisine, şahsî metot, ikincisine ise tarihî metot adı verilmektedir.² Bu bağlamda Mehmet Zihni Efendinin (1262/1845) “Arap edebiyatına başlamada en faydalı yöntem terâcim kitaplarıdır” sözü bu metotlardan birine işaret eder gibidir. Bir ekolün ve mezhebin kurucusunun hayatının, eserlerinin, ilmi faaliyetlerinin incelenmesi o mezhep, ekol ve sistem hakkında belli ölçüde yeterli bilgi verir.

Nahiv ilminin temel iki ekolünden biri olan Kufe ekolü hakkında bilgi edinmek amacıyla onun kurucusu olan el-Kisâî ve nahiv ilmine dair görüşlerinin araştırılması amaçlanmıştır. Onun hayatı ve nahiv ilmine dair görüşleri kaynaklardan araştırıldı. Araştırma konusu bir makale sınırları için uzun sayılabileceğinden araştırmanın iki ana bölüme ayrılarak incelenmesi uygun görüldü. Birinci bölümde el-Kisâî’nin doğumu, çocukluğu, eğitimi, yetişmesi, hocaları, öğrencileri gibi hayatıyla ilgili konular; ikinci bölümde de ilmî kişiliği ve nahiv ilmiyle ilgili görüşleri incelenmiştir.

¹ Bu yazının devamı gelecek sayıdadır.

² Ahmed eş-Şâyib, *Uslûl’u’n-nakdi’l-edebî*, Mektebetu’n-nahdati’l-Misriyye, 7.baskı, Kahire, 1960, s. 92-105

Giriş

el-Kisâî'nin Yaşadığı Döneme Bir Bakış:

Hicrî birinci ve ikinci asırlarda dille ilgili çalışmalar üç alanda yoğunlaşıyordu. Bunlar, dil malzemelerinin toplanıp tedvin edilmesi, şiirlerin rivayeti ve nahiv kaidelerinin konulmasıydı. Bu üç branş bir kökten yani dil kökünden uzanıyordu. Irak, dilin tedvinini, nahiv kaidelerinin belirlenmesi, şiir ve haber rivayeti açısından en önde gelen merkezlerden biriydi. Bu konuda Ahmed Emin, Duha'l-İslam isimli eserinde şöyle demektedir: "Gerçekten Irak ilimlerin icadı ve tedvininde diğer beldelerden önde gelmektedir. Bunun nedeni, Irak halkının ilim ve araştırma karakterine sahip medenî milletlerin nesillerinden geliyor olmalarıdır. Bu halk İslâma girince Arapçaya dayalı ilimlerde geçmişte atalarının yaptığı gibi yaptılar. Müslüman olduktan sonra karşılırlarına çıkan herşeye atalarının uygulamasını tatbik ettiler. Bu durum, bütün ilimlerde, genel olarak, nahiv, sarf ve lügat ilimlerinde de özellikle böyleydi. Çünkü bu ilimlere yabancı unsurların ihtiyaçları Araplarınkinden daha fazlaydı. Nahiv ilmine kaidelerin konulmasına sebep olan hadiselerin biri de halk arasında lahn adı verilen dil yanlışlıklarının çoğalmasındı. Nahiv kaidelerinin konulması hareketinin Irak gibi yabancı unsurları çokça barındıran bir beldeden başlamış olması tabii idi. Bunun için Irak en uygun zemindi. Yabancı unsurlara ilâveten geniş ve derin bir kültürü barındırıyordu."³. Halk arasında yabancı unsurların çok olması, yeni dinlerinde Arapçanın öğrenilmesini bir zorunluluk hâline getirmişti. Bu nedenle de dilin tedvinine ve kaidelerin konulmasına ihtiyaç duyuluyordu. Bunların yanı sıra yabancı unsurların İslâma girişiyle birlikte, kültürlerin karşılaşması ve yanlış kullanımların yaygınlaşması dilin derlenmesi ve nahiv kaidelerinin konulmasını gerekli kılıyordu. Kûfe'den önce Basra'da el-Halîl b. Ahmed bu faaliyeti başlattı. El-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (175/791) sözlük çalışmalarını, arûz ilmini ve nahiv ilminin temel kaidelerini koyma yolundaki ilk teşebbüsleri başlattı. Bu sırada Kûfe ekolü ilmini Basralı hocası İsa b. Ömer'den (149/766) alan ilk hocaları Ebu Cafer er-Ruâsî'nin (187/803) izinden gidiyordu. Er-Ruâsî nahivle ilgili kitaplar telif etmeye devam ediyordu. Muhtemelen Sibeveyh (180/796) eserlerinde büyük çoğunlukla bu kitaplardan nakillerde bulunmuştur. Es-Suyûtî şöyle der: "Sibeveyh 'el-Kûfî' diye birini zikrettiği zaman bununla mutlaka Ebu Cafer er-Ruâsî'yi kastetmektedir."⁴.

³. el-Muhtâr Ahmed Dire, *Dirâsetun fi'n-nahvi'l-Kûfî min hılâli maâni'l-Kur'an li'l-Ferrâ*, Daru Kuteybe, Beyrut, 1991, s. 38

⁴. es-Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman, *el-Muzhir fi ulûmi'l-luğa ve envâihâ*, Tash: Muhammed Ahmed Câdelmevlâ, Ali Muhammed el-Becâvî, Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, el-Mektebetu'l-asriyye,

Er-Ruâsî'den sonra Kûfe nahiv ekolünün temellerini atan ve binasını yükselten iki öğrencisi el-Kisâi ve al-Ferrâ (207/822) gelmektedir.⁵ Kufe ekolünü tam bir ekol hâline getiren üç nahiv imamından söz etmek mümkündür. Bunlar bu ekolün üstatları ve otoriteleridir. Bu üç önemli isim Ali b. Hamza el-Kisâi, Yahya b. Ziyad el-Ferrâ ve Ahmed b. Yahya Sa'leb'tir. İşte Kufe ekolü genel itibariyle bu üç isimle başlamış ve bu üç isimle sona ermiştir. Ekol bunların görüşlerine göre kurulmuş, gelişmiş ve ekole mensup öğrenciler bu üç üstadın elinde yetişmişlerdir. Nahiv kitaplarında nakledilen görüşlerin çoğu bu üç nahiv imamına aittir. Bunların dışındakiler ise ya el-Kisâi, ya el-Ferrâ ya da Sa'leb'in öğrencileridir. Nakledilen görüşleri azdır. Tam bir fotoğraf çekmek için yeterli değildir. Müstakil bakış açıları oluşturmazlar. El-Kisâi'nin öğrencileri el-Kisâi'nin görüşlerini naklederler. Hişam b. Muaviye gibi kendilerine has görüşleri olanlar pek azdır. El-Ferrâ'nın öğrencileri de onun görüşlerinin nakilcisi ve nahivdeki mezhebinin koruyucusudurlar. Sa'leb'in öğrencileri Basra ve Kufe ekolünün görüşlerini birleştiren eklektik bir zihniyete sahiptirler.⁶ Özellikle el-Kisâi, es-Suyûtî⁷ (911/1506) ve Ebut-Tayyib el-Luğavî'nin⁸ belirttiği gibi "Kûfelilerin dilde ve nahivde tartışmasız otoriteleri ve alimleridir." İleride el-Kisâi'nin ilmî nasıl elde ettiğini anlatırken değineceğimiz gibi el-Kisâi yaptığı bir telaffuz yanlışlığı (lahnden) dolayı ayıplanmış ve bunun üzerine kendisine nahvi öğretecek birilerini aramaya başlamıştır. İlk defa Muâz el-Herrâ (187/803) olmak üzere birçok hocadan ders almış ve zaten çocuk yaşlarında ezberlediği Kur'an kıraatını nahiv bilgileriyle de destekleyerek mükemmel bir hale getirmiştir.

Taşköprüzâde'ye (901/1459) göre el-Kisâi'nin kıraati İbn Mesud'a (32/653) kadar dayanmaktadır.⁹ Kıraat alanında Hamza b. Hamza ez-Zeyyât (156/773) gibi alimlerden ders almış, mütevatir kabul edilen yedi kıraatten birinin imamı olmuştur.¹⁰ Merkez camiinde yüksek bir yere oturur, Kur'an okur, insanlar onun okuyuşuna göre mushaflarında ayetlerin başlangıç ve bitiş noktalarını işaretlerler gerekli hareke

Sayda, Beyrut, 1986, II/400

⁵ Mehdi el-Mahzûmî, *Medresetü'l-Kûfe ve menhecuhâ fi dirâseti'l-luğâ ve'n-nahv*, Daru'r-Râidi'l-Arabî, 3.baskı, Beyrut, 1986, s. 74

⁶ Mehdi el-Mahzûmî, a.g.e, s. 88

⁷ es-Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman, *Buğyetü'l-vuât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, Tah: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Matbaatu İsa el-Bâbi ve şürekâhu, Kahire, 1965, II/162

⁸ Ebu't-Tayyib el-Luğavî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, Tah: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Daru'l-fikri'l-Arabî, Kahire, 1974, s. 125

⁹ Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fi mevzûâti'l-ulûm*, Tah: Kâmil Kâmil Bekri, Abdulvehhâb Ebu'n-Nûr, Daru'l-kutubi'l-hadise, Kahire, Tarihsiz, II/12

¹⁰ Taşköprüzâde, a.g.e II/369

ve rumuzları koyarlardı.

Küçük yaşta iken Kur'an'ı ezberleyerek hıfzını tamamlayan el-Kisâi sonradan nahiv ilmini de yaptığı ilmi seyahatleri ve araştırmacı kişiliğiyle mükemmel bir şekilde öğrenerek Kûfe ekolünün kurucusu ünvanını almaya hak kazanmıştır. Zaten nahiv ilmi Kur'an'ı düzgün okuma ve okutma gayretlerinin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. El-Kisâi de bu her iki ilimde otorite sahibi olmuştur¹¹.

A-el-Kisâi'nin Hayaatı:

a) Doğumu: Eski çağlarda düzenli nüfus kütükleri yazılmadığı, insanların doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak tespit edilmediği görülmektedir. Kaynaklar genel olarak şahısların ölüm tarihlerini tespit etmekte ama bu tarihlerde ihtilaflar bulunmaktadır. Bu durum el-Kisâi için de söz konusudur. Eski kaynaklar el-Kisâi'nin ölüm tarihi konusunda oldukça ihtilaflı görünmektedir. Bu bakımdan el-Kisâi'nin doğum tarihi hakkında bir kanaate sahip olabilmek için önce ölüm tarihinin tespit edilmesi gerekmektedir.

İslam ansiklopedisi el-Kisâi maddesi¹² yazarı, Şevki Dayf¹³ ve el-Kisâi'nin "Mâ Telhanu Fihi'l-Âmmeh" isimli eserinin muhakkiki Ramazan Abdu'ttevvab¹⁴ gibi çağdaş yazarlar el-Kisâi'nin ölüm tarihini 189/805 olarak kabul etmektedirler. Bazı kaynaklarda el-Kisâi'nin 70 sene yaşadığı belirtilmektedir¹⁵. Buna göre onun doğum tarihini hicrî 119/737 olarak belirlemek mümkün görünmektedir. İbnü'l-Cezerî de el-Kisâi'nin doğum ve ölüm tarihlerine ilişkin en meşhur görüşün bu olduğunu belirtmektedir¹⁶.

¹¹ Mehdi el-Mahzûmî, *Medresetü'l-Kûfe ve menhecuhâ fi dirâseti'l-luğa ve'n-nahv*, Daru'r-Râidi'l-Arabî, 3.baskı, Beyrut, 1986, s. 20

¹² Moh.Ben Cheneb "Kisâi" md. *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B.Basımevi İstanbul, 1967, VI/824

¹³ Şevki Dayf, el-Madârisu'n-nahviyye, Mudiriyetu'l-kutub ve'l-matbûâtü'l-câmiyye, Kahire 1996, s. 175

¹⁴ el-Kisâi, Ali b. Hamza, *Mâ telhanu fihi'l-âmmeh*, Tah: Ramazan Abdu'ttevvab, Mektebetü'l-Hanci, Kahire, Mektebetü'r-Rifâi, Riyad, 1982, (Mukaddime: Ramazan Abdu'ttevvab'ın mukaddimesi bundan sonra geçtiği yerde Muk.şeklinde kısaltılacaktır.) , s. 47

¹⁵ el-Hatb el-Bağdâdî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit, *Târîhu Bağdad*, Daru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut, Tarihîsiz, XI/114; İbnü'l-Cezerî, Şemsuddîn Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *Ğayetu'n-nihâye fi tabakâti'l-kurra*, Nşr. G.Bergstraesser Mektebetü'l-Hanci, Mısır 1932, I/539; İbnü'l-Cezerî, Şemsuddîn Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fi'l-kirââtü'l-aşr*, Tash: Ali Muhammed ed-Debbağ, Matbaatu Mustafa Muhammed, Mısır, Tarihîsiz, I/172

¹⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I/172

Künyesi Ebu'l-Hasen'dir.¹⁷ İbn'n-Nedîm (377/987) künyesinin Ebû Abdillâh olduğu şeklinde de bir rivayet olduğunu söylemiştir¹⁸. Ancak İbn'n-Nedîm bu rivayette tek kalmakta; onu destekleyen başka bir rivayet bulunmamaktadır.

Adı, Ali b. Hamza b. Abdillâh b. Bahman b. Fîrûz el-Esedî'dir.¹⁹ Kendisinin neden "el-Kisâi" lâkabıyla anıldığı hususunda birkaç değişik rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetler şöyledir:

a) Üzerindeki elbisesiyle Hamza ez-Zeyyât'a (156/773) gelir. Hamza, gelenlere, "Kim okuyacak?" diye sorar, "el-Kisâi / elbiseli" diye cevap verilir. Bu olaydan sonra el-Kisâi olarak anılmaya başlar²⁰.

b) Neden el-Kisâi diye isimlendirildiği bizzat kendisine sorulmuş o da elbiseli olarak ihrama girdiğinden ötürü böyle isimlendirildiğini açıklamıştır²¹.

c) el-Kisâi, Muâz el-Herrâ'nın (187/803) meclisine devam ederken diğer insanlar süslü elbiseler giyorlardı, kendisinde de sıradan bir elbise ve cübbe vardı. Bu nedenle el-Kisâi diye isimlendirilmiştir²².

d) "Bâkusâyâ" kasabasına mensup olduğundan bu ismi almıştır²³. Eğer bu görüş doğru ise buna göre, muhtemelen önceleri bu kasabaya nispetle el-Bâkusâyî diye anılmış sonra dildeki ses değişimi hadisesinin bir sonucu olarak önceki söyleyiş terk edilerek el-Kisâi denilmiş olabilir. İbnü'l- Cezerî bu rivayetleri zikrettikten sonra birinci görüşün daha sahih olduğunu vurgulayarak, bu görüşün en zayıf görüş olduğunu söylemektedir.

¹⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Daru'l-marife, Beyrut, 1978.s.97; , a.g.e XI/403; el-Kıftî Cemâluddin Ebu'l-Hasen Ali b. Yusuf, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât* , Daru'l-fikri'l-Arabî, Kahire 1986, II/256; İbnü'l-Cezerî, *Ğayetu'n-nihâye*, I/535; İbnu Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Muhammed b.Ebu Bekr, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*, Daru Sadır, Beyrut, 1977, III/295

¹⁸ İbnü'n-Nedîm, a.g.e s. 97

¹⁹ el-Kıftî, a.g.e II/256

²⁰ ez-Zübejdî, Ebu Bekr Muhammed b. Hasan b. Abdillâh b.Bişr, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, Tah: Muhammed Ebu'l-fadl İbrahim, Mısır, 1984, s. 139; el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e, XI/404; Yakût el-Hamevî, Şihâbuddîn Abdullâh er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemu'l-udebâ*, Matbaatu Hindiyeye, Mısır, 1923, V/184 ; İbnü'l-Cezerî, *Ğayetu'n-nihâye*, I/539; İbnu Hallikân, a.g.e, III/296;İbnü'l-İmâd, Abdu'l-Hay al-Hanbelî, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, el-Mektebu't-ticârî, Beyrut, ts, I/321; Taşköprüzâde a.g.e, II/41

²¹ ez-Zübejdî, a.g.e, s. 139; el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e XI/404; Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, V/184; İbnu Hallikân, a.g.e, III/297; ; İbnü'l-Cezerî, *Ğayetu'n-nihâye*, I/539;es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât*, II/162; el-Kıftî, a.g.e, II/271; İbnü'l-İmâd, a.g.e, I/321

²² İbnü'n-Nedîm, a.g.e s. 98; el-Kıftî, a.g.e II/270

²³ İbnü'l-Cezerî, *Ğayetu'n-nihâye*, I/539

e) Terzilikle uğraştığı için bu lâkabı almıştır²⁴. Bu ve bundan bir önceki görüş kabule şayan görülmemektedir. Çünkü bu görüş genelde sonraki kaynaklarda zikredilmiştir²⁵. El-Kisâî'nin doğum yerini zikreden kaynaklar onun "Bâhamşâ" kasabasından olduğunu zikretmektedirler²⁶.

Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla el-Kisâî başlangıçta Kûfe halkının giyiminden farklı bir elbise giymekteydi. Bu elbisesiyle Muâz el-Herrâ ve Hamza ez-Zeyyât'ın meclislerine katılırdı. Hac esnasında da ihram giymek yerine kendi elbisesiyle haccetmiş ve böyle meşhur olmuş, bu nedenle el-Kisâî diye isimlendirilmiştir²⁷.

el-Kisâî'nin bu şekilde isimlendirilişini el-Hatib el-Bağdadî (463/1071) ve el-Kiftî şöyle anlatırlar: "el-Kisâî Kûfe'ye varınca Mescidu's-Sübey'a uğradı. Orada Hamza b. Habîb ez-Zeyyât Kur'an okutuyordu. Sabah namazı sırasında siyah bir elbiseye bürünmüş olduğu hâlde el-Kisâî erkenden geldi ve okumaya başladı. Hamza namazı kılınca ilk önce gelip okuyan kimdi? diye sordu. Elbiseli adamı kastederek ilk gelen el-Kisâî'dir dediler. Bunun üzerine insanlar ona bakışmaya başladılar. Eğer, terzi ise Yusuf suresini, tayfa ise Taha suresini okur, dediler. El-Kisâî onların bu sözlerini duydu. Yusuf suresini okumaya başladı. Kurt kıssasına gelince hemzesiz olarak "فَاَكَلَهُ الذِّئْبُ"²⁸ şeklinde okudu. Hamza ona hemzeli olarak (الذِّئْبُ) diye okuması gerektiğini söyledi. El-Kisâî Hamza'ya "فَالْتَقَمَهُ الْحُوْتُ"²⁹ ayetindeki "الْحُوْتُ" u da bu şekilde hemzeli mi okuyacağım? diye sordu.

Hamza: Hayır.

el-Kisâî: (الذِّئْبُ) kelimesini hemzeli okuyorsun da "الْحُوْتُ" kelimesini niçin hemzesiz okuyorsun? Bu "فَاَكَلَهُ الذِّئْبُ" olurken o "فَالْتَقَمَهُ الْحُوْتُ" olur mu?dedi. Bu olay üzerine Hamza gözlerini gözde arkadaşlarından birine doğru kaldırdı. Bu şahıs Hallâd el-Ahvel idi. Toplantıda bulunan gurupla beraber el-Kisâî'nin yanına geldiler. Onunla tartıştılar, bir şey yapmadılar. Allah merhamet etsin sana, faydalı olur musun bize? dediler. El-Kisâî onlara hitaben o hâlde terziden belleğin diyerek söze başladı. Bir insanı kurda nispet edersen "استَذَابَ الرَّجُلُ" dersin. Eğer hemzesiz olarak "استَذَابَ الرَّجُلُ" dersin onun zayıf ve cılızlığını ifade etmiş olursun. İnsanın yağı eriyip zayıfladığı zaman "استَذَابَ" denir. Adamın balıkla ilgisini kurarsan "استَحَاتَ الرَّجُلُ" dersin . Yani adamın yemesi

²⁴ el-Kisâî, *Mâ telhanu fihi'l-âmme*, Tah: Ramazan Abduttevab, Kahire/Riyad, Muk, s. 6

²⁵ bkz. el-Kisâî, *Mâ telhanu fihi'l-âmme*, Tah: Ramazan Abduttevab, Kahire/Riyad 1982, (Muk), s. 6

²⁶ ez-Zubeydî, a.g.e, s. 138; el-Kiftî, a.g.e, II/256.

²⁷ El-Kisâî, *Mâ telhanu fihi'l-âmme*, Muk, s.7

²⁸ Yusuf 12/17.

²⁹ es-Sâffât 37/42.

çoğaldı demek olur. Çünkü balık çokça yer. Bu kelimenin hemzelenmesi caiz olmaz. İşte bu nedenle “الذئب” kelimesi hemzelenmekte “الحيوت” kelimesi hemzelenmemektedir. “الذئب” kelimesinin bir başka özelliği de ne müfretinden ne de cemisinden hemzenin düşmemesidir, dedi ve onlara örnek olarak şu beyti okudu.

أَيُّهَا الذَّئْبُ وَأَبْنُهُ وَأَبُوهُ أَنْتَ عِنْدِي مِنْ أَذْوَابِ ضَارِيَاتِ

(Ey kurt! oğlu ve babası! sana söylüyorum, bana göre sen aç gözlü kurtlardansın.)

İşte bu olaydan sonra el-Kisâi diye isimlendirildiği söylenmiştir³⁰. Bu hadise bize el-Kisâi'nin nahiv ve sarf ilimlerindeki otoritesini ispatlaması açısından kayda değerdir. Burada el-Kisâi'nin nahiv ilmi ile kıraat ilmini mezcettiğini de görmekteyiz. Nahiv ilminin, Kur'an-ı Kerim'i anlamını bozmadan düzgün bir şekilde okunması istendiğinden dolayı bir zaruret olarak ortaya çıktığı iddiası da haklılık kazanmaktadır³¹.

el-Kisâi'ye neden bu ismin verildiği konusunda daha başka rivayetler de bulunmaktadır. Rivayetler arasında farklılıklar bulunmakla birlikte ortak noktanın, elbisesinden dolayı böyle bir lakap verildiği anlaşılmaktadır.

b) Çocukluğu Ve Yetiştmesi

el-Kisâi'nin çocukluğu hakkında fazla bir şey bilinmemektedir. Kaynaklar bu konuya değinmemektedir. Bir kimsenin belli bir olay veya olaylar sebebiyle şöhret bulmadığı müddetçe diğer insanlar tarafından fazla tanınmadığı bir gerçektir. El-Kisâi için de aynı durumun söz konusu olduğu düşünülebilir. Onun, “Bâhamşâ” kasabasından olduğu belirtilmektedir.³² Bundan ailesinin orada yaşadığını veya kendisinin orada doğduğunu kestirmek zor görünmektedir.³³

el-Kisâi'nin çocukluk yaşlarında Kûfe'ye geldiği ise kaynaklarda yer almaktadır.³⁴ İbn'n-Nedîm'in “Kûfelidir, orada yetişmiştir”³⁵ sözünden onun orada doğduğu tam olarak anlaşılamaz. Ancak orada büyüüp yetiştiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Orada Kur'an-ı Kerim'i hıfz etmiştir. Kıraati çoğunlukla Kûfe imamlarından

³⁰ el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e, XI/405; el-Kiftî, a.g.e, II/258, 259

³¹ Mehdi el-Mahzûmî, a.g.e, s. 33

³² Yâkut el-Hamevî, Şihâbuddîn Abdulah er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemu'l-buldân*, Tahran 1965, I/458; el-Kiftî, a.g.e, II/256; ez-Zübeydî, a.g.e s. 138

³³ el-Kisâi, *Mâ telhanu fihi'l-âmme* Muk.s.11

³⁴ el-Kiftî, a.g.e II/256; ez-Zübeydî, a.g.e s. 138

³⁵ İbn'u'n-Nedîm, a.g.e, s. 44

öğrenmiştir. Bu hocaların en önemlisi de “Senin okuyuşunu bize zaman zaman gelip okuyan Ali b. Hamza adındaki bir gencin okumasına benzetiyorum.” diyen Hamza b. Habîb ez-Zeyyât’ır³⁶.

Bu sırada el-Kisâî henüz tanınmayan bir kimsedir. Herhangi bir özelliği bilinmemektedir. Sadece bir kıraat alimi olarak tanınmaktadır. O sırada meydana gelen bir olay el-Kisâî’nin hayatının mecrasını değiştirmiş, meşhur yedi kıraatten birisinin imamı olmasının yanında ekol sahibi meşhur bir dilci olmasını sağlamıştır. Böyle meşhur bir dilci olmasının sebebi el-Ferrâdan şöyle nakledilmektedir: “el-Kisâî nahiv ilmini ileri yaşlarda öğrenmiştir. Öğrenme sebebi ise şöyle rivayet edilmektedir. O sürekli birlikte olduğu Habbârî’lere birgün tekrar geldiğinde takatsiz düşecek şekilde yorulmuştur. Onlara geldiğinde yorgunluğunu belirtmek için “عَيْتٌ” demiştir. Onlar konuşurken hata yaptığın hâlde bizimle nasıl oturup kalkarsın? demişler. O, nasıl hata yaptım dediğinde ona: Eğer yorgunluğu kastediyorsan “أَعْيَيْتَ” demelisin. Çaresizliğini ve şaşkınlığını anlatmak istiyorsan tahfifli olarak “عَيْتَ” demelisin, demişler. Bu kelimeye yanlışlık yaptığını söylemişlerdir. Bu olaydan sonra hemen kalkmış kendisine nahiv öğretecek birisini aramıştır. Kendisine Muâz el-Herrâ’yı tavsiye etmişler. Muâz el-Herrâ’ya giderek ilminin hepsini öğreninceye kadar ona devam etmiştir”³⁷.

Daha sonra Basra’ya gitmiş, orada el-Halîl ile buluşmuş onun ders halkasına katılmıştır. Bedevilerden biri onu: “Neden Esed ve Temîm kabilelerini bırakıp da Basra’ya geldin, onların fasih kimseler olduklarını bilmiyor musun?” diyerek eleştirmiştir. Kendisi el-Halîl’e bu ilmi nereden aldın diye sormuş o da: “Hicaz, Necid ve Tihâme’nin taşralarından aldım.” cevabını vermiştir. Bunun üzerine el-Kisâî taşraya gitmiş, onların dillerini, lehçelerini araştırmaya başlamıştır. Onlardan duyduğu rivayetleri bir yandan ezberlerken bir yandan da yazıyla kaydetmiştir. Ezberlediklerinin dışında Araplardan duyduğunu yazarken beraberinde bulunan on beş şişe mürekkepi tüketmiştir. Buradaki çalışmalarını bitirdikten sonra tekrar el-Halîl’in ders halkasına katılmak niyetiyle Basra’ya dönmüştür. Ne yazık ki Basra’ya döndüğünde el-Halîl ölmüştü. Onun yerine Yunus b. Habîb geçmiş bulunmaktaydı. Yunus ile aralarında ilmî müzakere ve münazaralar geçmiştir. Bütün bunlarda el-Kisâî’nin ilmî üstünlüğü ortaya çıkmış, Yunus onun otoritesini kabul etmiş ve kendisinin

³⁶. ez-Zeccâî, Ebu’l-Kâsım, Abdurrahman b. İshak, *Mecâlisu’l-ulemâ*, Tah: Abdusselam Muhammed Harun, Mektebetu’l-hanci, Kahire, *Daru’r-Rifâî*, Riyad 1983, s. 203, 204

³⁷. el-Kiftî, a.g.e, II/258

yerine ders vermek üzere kürsüyü ona bırakmıştır³⁸.

c) Hocaları Ve Öğrencileri

1. Hocaları

el-Kisâi kendi asrında dil, nahiv ilmi, Kur'an ilimleri ve kıraatlerde uzman birçok hocadan ders almıştır. Bu hocalar şunlardır:

- 1) İsmail b. Cafer b. Ebi Kesir el-Ensârî. Hicri 180/796 yılında vefat etmiştir. El-Kisâi kendisinden arz ve sema yoluyla kıraat rivayet etmiştir. (Ğâyetu'n-nihâye I/163, I/535)
- 2) Cafer es-Sâdık b. Muhammed el-Bâkır b. Ali Zeynu'l-Âbidîn b. Huseyn. Hicri 148/765 senesinde vefat etmiştir. (*Mâ Telhanu Fihî'l-Âmme*, s.22)
- 3) el-A'meş Süleyman b. Mihrân, Vela yoluyla Esedî'dir. Ebu Muhammed el-A'meş diye bilinir. 148/765 senesinde vefat etmiştir. (*Mâ Telhanu Fihî'l-Âmme*, s.22)
- 4) Hammâd b. Amr el-Esedî el-Kûfî (Ğâyetu'n-nihâye, I/259)
- 5) Hamza b. Habib b. Ammâra ez-Zeyyât el-Kûfî, Hicri 156/773 yılında vefat etmiştir. (el-Fihrist, s.44; Tarihu Bağdad, XI/403, *Mu'cemu'l-udebâ*, V/183; Vefeyâtul'a'yân, III/296, Ğâyetu'n-nihâye, I/261, I/535, *Buğyetu'l-vuât*, II/162, Miftâhu's-saâde, II/39)
- 6) el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, Ebu Abdîrrahman el-Ezdi el-Basrî. Hicri 175/791 senesinde vefat etmiştir. (Tarihu Bağdad, XI/404, Ğâyetu'n-nihâye I/275, I/536, Miftâhu's-saâde, I/155)
- 7) Zâide b. Kudame Ebu's-Salt es-Sekafî. Hicri 161/777 senesinde vefat etmiştir. (Ğâyetu'n-nihâye, I/288, I/535)
- 8) Said b. Mes'ade, Ebu'l-Hasen el-Ahfeş. Hicri 215/830 senesinde vefat etmiştir. (Merâtibu'n-nahviyyîn, s.120; Ahbâru'n-nahviyyîn el-Basriyyîn, s.51; *Mu'cemu'l-udebâ* VI/85; İnbâhu'r-ruvât, II/273, II/350) Bu kaynakların çoğunda anlatıldığına göre el-Kisâi Basra'da gizlice el-Ahfeş'e gitmiş ondan Sibeveyh'in "el-Kitâb"ını kendisine okumasını istemiş bunun karşılığında ona elli dinar vermiştir. Yâkut'un ifadesine göre "el-Kisâi el-Ahfeş'e Sibeveyh'in "al-Kitâb"ını kendisine okutması için yetmiş dinar verdi. El-Ahfeş'e el-Kisâi'nin kendisine bu kıraati duymadım, benim için yazar mısın dediğini kendisinin de el-Kisâi için yazdığını söylemiştir. Aynı kaynakta el-Ahfeş'in el-Kisâi'nin çocuğunu eğittiği de belirtilmektedir³⁹.
- 9) Süfyan b. Uyeyne b. Ebi İmran el-Kûfî, el-Mekkî. Hicri 198/814 yılında vefat etmiştir. (Tarihu Bağdad, IX/174; İnbâhu'r-ruvât, II/257; Vefeyâtul'a'yân, III/296; Ğâyetu'n-nihâye, I/308)
- 10) Süleyman b. Erkam, Ebu Muâz el-Basrî (Tarihu Bağdad, IX/13, XI/403; *Mu'cemu'l-udebâ*, V/183; Ğâyetu'n-nihâye, I/312; *Buğyetu'l-vuât*, II/162; Miftâhu's-saâde, I/155)

³⁸. el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e, XI/40 Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, V/184; el-Kiftî, a.g.e, II/258 es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât*, II/163; Taşköprüzâde a.g.e, I/155

³⁹. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, VI/85

- 11) Şureyh b. Yezîd, Ebu Hayat el-Hadramî. Hicrî 203/818 senesinde vefat etmiştir. (Ğâyetu'n-nihâye, I/325, I/535)
- 12) Şu'be b. Ayyaş b. Salim, Ebu Bekr el-Hannât el-Esedî. Hicrî 193/809 senesinde vefat etmiştir. (Tarihu Bağdad, XI/403; *Mu'cemu'l-udebâ*, V/183; İnbâhu'r-ruvât, II/256; Vefeyâtu'l-a'yân, III/296; Ğâyetu'n-nihâye, I/326, I/535; *Buğyetu'l-vuât*, II/162; Miftâhu's-saâde, I/155)
- 13) Abdurrahman b. Sikkîn, Ebu Muhammed b. Ebî Hammad el-Kûfî (Miftâhu's-saâde, I/369, I/535)
- 14) Ebu Amr b. El-Alâ, Zeban b. El-Alâ b. Ammar. Hicrî 154/771 yılında vefat etmiştir. (İnbâhu'r-ruvât, II/274; Miftâhu's-saâde, I/155)
- 15) İsa b. Ömer es-Sekafî. Hicrî 149/766 da vefat etti. (İnbâhu'r-ruvât, II/274)
- 16) İsa b. Ömer el-Esedî. Ebu Ömer el-Hemedânî el-Kûfî ed-Darîr. Hicrî 156 senesinde vefat etti. (Ğâyetu'n-nihâye, I/535, I/612)
- 17) Kuteybe b. Mihran, Ebu Abdurrahman el-Azazânî (Ğâyetu'n-nihâye, I/536, II/26)
- 18) Muhammed b. El-Hasan b. Ebî Sâra, Ebu Ca'fer er-Ruâsî el-Kûfî. Hicrî 187/803 senesinde vefat etmiştir. (Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn, s.138; *Mu'cemu'l-udebâ*, VI/480, VII/41; Ğâyetu'n-nihâye, I/536, II/116)
- 19) Muhammed b. Sehl el-Esedî, el-Kûfî, al-Mukaad, (Ğâyetu'n-nihâye, I/151)
- 20) Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Ebu Abdurrahman el-Kûfî. Hicrî 148/765 senesinde vefat etti. (Ğâyetu'n-nihâye, I/535, II/165)
- 21) Muhammed b. Abdillâh b. Meysere, Ebu Abdurrahman el-Arzamî el-Kûfî. Hicrî 155/772 senesinde vefat etti. (Tarihu Bağdad, XI/403; İnbâhu'r-ruvât, II/256)
- 22) Muâz b. Muslim, Ebu Muslim el-Harra. Hicrî 187/803 senesinde vefat etti. (Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn, s.136; Tarihu Bağdad, XI/404; İnbâhu'r-ruvât, III/288, III/290; Vefeyâtu'l-a'yân, V/218)
- Muâz el-Herrâ el-Kisâî'nin ilk hocalarındandır. El-Kisâî lahn denilen dil yanlışlığı yaptığı zaman ayıplanınca, bu durum zoruna gitmiş ve kendisine nahvi öğretecek birisini aramaya başlamıştı. Arayıp sorduğu sırada kendisine Muâz el-Herrâ'yı tavsiye etmişler onun bildiği bütün ilimleri öğreninceye kadar ondan ders almaya devam etmiştir. Sonra Basra'ya gitmiş, el-Halil ile buluşmuş ve onun ders halkasına katılmıştır⁴⁰.
- 23) el-Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ b. Âmir ed-Dabbî. Hicrî 168/785 yılında vefat etmiştir. (İnbâhu'r-ruvât, III/299; Ğâyetu'n-nihâye, I/535, II/389)
- 25) Yunus b. Habîb, Ebu Abdurrahman ed-Dabbî, el-Basrî. Hicrî 182/798 yılında vefat etmiştir. (*Mu'cemu'l-udebâ*, VII/310; İnbâhu'r-ruvât, II/274)

⁴⁰ el-Kiftî, a.g.e, II/258

2. Öğrencileri

el-Kisâi'nin hocalarının çokluğu dikkat çektiği gibi öğrencileri de bir hayli fazla görünmektedir.

- 1) Ahmed b. Hasan. Mukriu's-Şâm (el-Fihrist, s.45)
- 2) Ahmed b. Es-Sabbâh b. Ebi Sureyc en-Nehşeli. Hicrî 230/845 senesinde vefat etmiştir. (Ğâyetu'n-nihâye, I/536, I/63)
- 3) İshak el-Begavî (Tabakâtu'n-nahviyyîn , 148; İnbâhu'r-ruvât, I/215)
- 4) İshak b. Ebi İsrâîl (Ğâyetu'n-nihâye, I/536)
- 5) Eyyub b. El-Mütevekkil el-Ensârî el-Basrî. Hicrî 200/816 senesinde vefat etmiştir. (Ğâyetu'n-nihâye, I/172)
- 6) Cûdî b. Osman en-Nahvî el-Mağribî el-Endelusî (Tabakâtu'n-nahviyyîn, s.278; İnbâhu'r-ruvât, I/271)
- 7) Ebu'l-Hasan el-Ea'zz (Tabakâtu'n-nahviyyîn , s.233; *Mu'cemu'l-udebâ*, II/360)
- 8) Halef b. Hişam b. Sa'leb b. Halef, Ebu Muhammed el-Esedî el-Bezzâr el-Bağdâdî. Hicrî 229/844m.yılında vefat etti . (Ğâyetu'n-nihâye, I/272; I/536)
- 9) Selmâveyh en-Nahvî el-Kûfî (Tabakâtu'n-nahviyyîn , s.148; İnbâhu'r-ruvât, II/64)
- 10) Salih b. Asım en-Nâkıd el-Kûfî (el-Fihrist, s.45; Ğâyetu'n-nihâye, I/333, I/536)
- 11) Ebu Tâlib el-Mekfûf. (Tabakâtu'n-nahviyyîn , s.147)
- 12) et-Tayyib b. İsmâîl b. Ebu Turâb, Ebu Hamdûn ez-Zühelî el-Bağdâdî. Hicrî 240/855 yılında vefat etti. (Ğâyetu'n-nihâye, I/343, I/536)
- 13) Abdullah b. Saïd Ebu Muhammed el-Emevî. (Merâtibu'n-nahviyyîn, s.91; el-Muzhir, II/256)
- 14) Ali b. El-Hâzim, Ebu'l-Hasan el-Lihyânî. (Tabakâtu'n-nahviyyîn, s.213; el-Fihrist, s.71; el-Müzhir, II/410)

el-Ezherî, el-Lihyânî hakkında Seleme b. Asumdan rivayetle şöyle demektedir: “el-Lihyânî, nadir ve şaz kelimeleri, el-Kisâi, el-Ferrâ ve el-Ahmer'den daha çok ezberledi. Bana gece gündüz hatta helada bile sürekli çalıştığını söylerdi⁴¹. Ebut-Tayyib el-Luğavî, el-Lihyânî'nin, el-Kisâi ile tanışmasını şöyle anlatmaktadır: “el-Ahmer der ki, birgün el-Kisâi'nin yanından çıkarken baktım ki el-Lihyânî orada oturuyor. Bana: “Ne olursun gir de şu kitabım 'en-Nevâdir'i kendisine okuyup tashiîh etmem hususunda el-Kisâi'ye benim için aracılık yap.” dedi. El-Kisâi'nin yanına girerek ona el-Lihyânî'nin dileğini ilettim. El-Kisâi: “O, hoşlanılmayan ağır ruhlu birisidir.”dedi. (Sa'leb, el-Lihyânî takva sahibi bir kimse idi, demiştir.) el-Ahmer devamla şöyle der: “el-Kisâi'ye lütfen bunu yapmanızı istiyorum dedim. O da kabul etti. Dışarı çıkarak el-Lihyânî'ye ; el-Kisâi bana böyle böyle dedi, onunla neden anlaşılmıyorsun dedim. El-Lihyânî: “O'nu sen bana bırak.”dedi. El-Lihyânî der ki: “O'nun yanına girdiğimde

⁴¹. el-Kisâi, a.g.e, Muk.s.28

bir kürsüde ihtişamlı bir şekilde oturuyordu. Bana nebîz hakkında ne dersin? dedi. Ben mi? dedim. Evet dedi. “Onu içirim sonra sessizce abdest bozarak çıkarırım dedim.” benim bu cevabıma güldü. “Çok hoşsun, benden iştiklerini kimseye söyleme ve ne okumak istiyorsan oku.” dedi. Ben de okudum ve çıktım. Bir de baktım ki topuklarıma taşlar değiyor. Döndüm kim atıyor diye seslendim. Gördüm ki pencereden “Biraz önce kendisine okuduğun.” diye çağırıyor. O günden sonra kendisinden ayrıldım⁴².

15) Ali b. El-Mubârek, Ebu'l-Hasan el-Ahmer el-Mervezî. Hicri 194/809 yılında vefat etmiştir. (Merâtibu'n-nahviyyîn, s.142; İnbâhu'r-ruvât, II/213; el-Müzahir, II/410; Tarihu Bağdad, XIV/153) el-Ezherî, Seleme b.Âsım'dan şöyle dediğini rivayet eder: “el-Ahmer maanî ve şevâhidden üç bin beyti ezbere bilirdi. Sibeveyh gelerek onunla münazara yaptı. El-Ahmer onu münazarada yenerek cevaptan aciz bıraktı. El-Ahmer Mervli idi. El-Kisâî'den yazan ilk kişidir. El-Ferrâ “el-Kisâî'ye geldiğimde kumral bir çocuk olan al-Ahmer yanındaydı. O'ndan soruyor ve levhalara yazıyordu. Daha henüz bıyıkları yeni terlemekteydi”⁴³ der.

İbn Kâdim, el-Ahmer'in el-Kisâî ile tanışmasını şöyle anlatır: “el-Kisâî'nin öğrencisi el-Ahmer ordudan bir kişiydi. Harun er-Reşid'in muhafız alayında nöbetçilerdendi. Arapça ilmini severdi. El-Kisâî'nin ilim meclislerine ancak nöbetçi olmadığı günlerde katılabilmekteydi. Devamlı el-Kisâî'nin Harun er-Reşid'e gelişini gözetlerdi. Her gün yoluna çıkar, gelirken onu karşılar, bineğini alır, sonra elinden tutarak nizamiyeye kadar onunla birlikte yürürdü. Yolda ona bir meseleden sonra diğerini, peşipeşine meseleler sorardı. El-Kisâî nizamiyeden girince tekrar yerine dönerdi. El-Kisâî saraydan çıkınca onu karşılar, elinden tutar, o binip de çadırları geçinceye kadar ona eşlik ederdi. Sonra yerine dönerdi. Bu minval üzere konu konu öğrenmeye devam etti. Sonunda öğrendiklerini iyice pekiştirmiş oldu. Zekî ve ilme düşkün bir kişi idi. El-Kisâî elinden ve yüzünden cüzzama yakalanınca Harun er-Reşid onun çocuklarıyla birlikte olmasını hoş görmedi. Ona kendisinin de uygun göreceği bir kimseyi çocukları için bulmasını emretti. Ona da sen artık yaşlandın biz senin dinlenmeni arzuluyoruz maaşını da kesmeyeceğiz dedi.

el-Kisâî bir müddet kendisinin nüfuzunu bastıracak birisi gelir endişesiyle bu öneriyi askıda bıraktı. Nihayetinde kendisine ısrarla baskı yapılarak, eğer sen öğrencilerinden birini bize getirmezsen onların eğitimiyle ilgilenecek birisini biz bulacağız dediler.

el-Kisâî daha önceden Sibeveyh ve el-Ahfeş'in Bağdat'a gelmek istediklerini duymuştu. Bu nedenle biraz endişelendi. Bunun üzerine Harun er-Reşid'in çocuklarına kendisince sakıncası olmayan ve yumuşak kişiliğe sahip birini getirmeye karar verdi. Al-Ahmer'e, bu görevi yapabilir misin? diye sordu. O da evet dedi. El-Kisâî Harun er-Reşid'in çocuklarını eğitmek üzere kendi yerime seni geçirmek istiyorum dedi. El-Ahmer, onlara yeterince faydalı olamamaktan korkarım dedi. El-Kisâî, gündelik olarak sadece nahivden iki meseleye, şiir anlamlarından iki beyte ve dilden bazı rivayetlere ihtiyaçları vardır. Ben her gün sana onlara gelmeden önce bunları öğretirim. Sen de gelir onlara öğretirsin dedi. El-Ahmer bu öneriyi kabul etti.⁴⁴

⁴² Ebu't-Tayyib el-Luğavî, a.g.e, s. 142-143; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, V/299

⁴³ el-Kisâî, a.g.e, Muk.s.29

⁴⁴ Mehdi el-Mahzûmî, a.g.e, s. 112

Saray çevresi yerine birini bulması konusunda ısrar edince, size beğendiğim birini buldum. Şimdiye kadar gecikmemin nedeni biraz araştırmak idi dedi ve onlara el-Ahmer'i tavsiye etti. Bu sefer onlar sen bize muhafızlardan birini buldun. İlmî seviyesi yüksek birini buldun, dediler. El-Kisâi, öğrencilerim içinde anlayış ve güvenilirlik bakımından onun gibisini bilmiyorum, ondan başkasını da size tavsiye edemem dedi.

el-Ahmer saraya alındı. Bundan sonra her akşam el-Kisâi'ye uğrayarak Harun er-Reşid'in çocuklarının ihtiyacı olan bilgileri ondan öğrenir, ertesi gün giderek onlara öğretir oldu. El-Kisâi ayda bir iki defa saraya gelir, çocuklar Harun er-Reşid'in huzurunda el-Ahmer'in kendilerine öğrettiklerini ona arz ederlerdi. El-Kisâi onlara sadece el-Ahmer'in kendilerine gösterdiği konuları sorar, onlar da cevaplarıydı. El-Kisâi bundan ötürü el-Ahmer'i över ve hoşnutluğunu belirtirdi. El-Ahmer böyle devam ederken meşhur bir nahivci oldu. Hayat seviyesi yükseldi. Edebiyat alanında tanındı. Böylece el-Kisâi'nin diğer öğrencilerinden öne geçti. Bu olaydan önce adı sanı bilinmemekteydi⁴⁵.

Muhtemelen el-Ahmer el-Kisâi'yle bundan önce de uzun müddet birlikte olmuştur. Bu birlikteliği esnasında ondan ilim öğrenmiş, ama pek az şey öğrenmiştir. Yakût, Sa'dûn el-Kârî'den ez-Zeccâci Ebu Ömer ed-Dürî'den onun hakkında şöyle rivayet etmektedir: "el-Kisâi'yi Ebu'l-Hasan el-Mervezî'ye soru sorarken gördüm. O kırk sene müddetince el-Kisâi'nin yanında bulunmuş ondan ders almıştı. El-Mervezî el-Kisâi'ye bir ibare soruyor ve şöyle diyordu "مررت بدجاجة تنقرك" mi, yoksa تنقرك mi yahut تنقرك mi dersin." El-Kisâi ona, kırk seneden sonra senden utaniyorum. Sıfat olan isimlerin mevsûfa tabi olduğunu bilmiyorsun. "دجاجة"nin sıfatı olarak , harfinin kesrasıyla تنقرك, demelisin dedi. Raviye göre, el-Kisâi onunla alay eder, eğlenir ve burnunu kıvırırdı⁴⁶.

16) Ebu Ömer ed-Dürî, Hafs b. Ömer b. Abdilazîz b. Sabhan. Hicrî 246/860 senesinde vefat etti. (Tarihu Bağdad, VII/23; XI/403; *Mu'cemu'l-udebâ*, IV/118; İnbâhu'r-ruvât, II/256; Ğâyetu'n-nihâye, I/255, I/536)

17) İsa b. Süleyman, Ebu Musa el-Hicâzî eş-Şeyzerî el-Hanefî . (Ğâyetu'n-nihâye, I/536, I/608)

18) el-Fadl b. İbrahim b. Abdillâh, Ebu'l-Abbas en-Nahvî el-Kûfî. (Ğâyetu'n-nihâye, I/536; II/8; *Mu'cemu'l-udebâ*, VI/134)

19) el-Kâsım b. Sellâm, Ebu Ubeyd el-Horasanî el-Herevî el-Bağdadi. Hicrî 224/839 senesinde vefat etti. (el-Fihrist, s.106; Tarihu Bağdad, XI/403; İnbâhu'r-ruvât, II/257; Vefeyâtu'l-a'yân, III/296; Ğâyetu'n-nihâye, I/536, II/17)

20) Kuteybe b. Mihran, Ebu Abdirrahman en-Nahvî el-Kûfî el-Azazânî el-İsbahânî. (İnbâhu'r-ruvât, III/37; Ğâyetu'n-nihâye, III/536, II/26; *Buğyetu'l-vuât*, II/264)

21) el-Leys b.hâlid Ebu'l-Hâris el-Bağdadi. Hicrî 240/855 senesinde vefat etti. (el-Fihrist, s.45; Ğâyetu'n-nihâye, I/536, II/24)

22) Muhammed b. Ziyad, Ebu Abdillâh; İbnü'l-A'râbî. Hicrî 231/846 senesinde vefat etti.

⁴⁵ el-Kiftî, a.g.e, II/315-316; Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, V/108

⁴⁶ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, V/198; ez-Zeccâci, a.g.e s. 141

(İnbâhu'r-ruvât, III/132; Vefeyâtu'l-a'yân, IV/306; Şezerâtu'z-zeheb, II/70; *Mu'cemu'l-udebâ*, VII/5)

23) Muhammed b. Sufyan b. Verdan el-Hıza el-Esedî el-Kûfî. (Ğâyetu'n-nihâye, I/536; II/147)

24) Muhammed b. El-Muğîre el-Esedî. (Ğâyetu'n-nihâye, I/537; II/264)

25) Muhammed b. Vâsıl, Ebu Ali el-Kûfî . (Ğâyetu'n-nihâye, I/536; İnbâhu'r-ruvât, III/226)

26) Muhammed b. Yezid b. Rifâa b. Semâa, Ebu Hişam er-Rifâî el-Kûfî. Hicrî 248/863 senesinde vefat etti. (Ğâyetu'n-nihâye, I/537; II/280)

27) Ebu Mishal el-A'râbî, Abdulvehhab b. Haris el-Bağdadî en-Nahvî . (Ğâyetu'n-nihâye, I/478; el-Fihrist, s.69; İnbâhu'r-ruvât, II/218)

28) Meymûn b. Hafs , Ebu Tevbe en-Nahvî el-Kûfî. (el-Fihrist, s.45; Tarihu Bağdad, XI/403; *Mu'cemu'l-udebâ*, VII/201; İnbâhu'r-ruvât, II/256; Ğâyetu'n-nihâye, I/536; II/325)

29) Nusayr b. Yusuf b. Ebî Nasr, Ebu'l-Munzir er-Râzî el-Bağdadî en-Nahvî. Hicrî 240/854 da vefat etti. (el-Fihrist, 45, 98; *Mu'cemu'l-udebâ* VII/211; Ğâyetu'n-nihâye, I/536; II/340)

30) Haşım b. Abdilazîz, Ebu Muhammed el-Berberî el-Bağdadî (el-Fihrist, s.45; Ğâyetu'n-nihâye, I/536; II/348)

31) Hişam b. Muâviye, Ebu Abdillâh ed-Darîr el-Kûfî an-Nahvî (el-Fihrist, s.104; *Mu'cemu'l-udebâ*, VI/254; İnbâhu'r-ruvât, III/364; Vefeyâtu'l-a'yân VI/85) Hicrî 209/824 senesinde vefat etti.

32) Yahya b. Adem b. Süleyman b.hâlid b. Usayd, Ebu Zekerîyya es-Sulhî. Hicrî 203/818 senesinde vefat etti. (el-Fihrist, s.45; Ğâyetu'n-nihâye, I/536)

33) Yahya b. Ziyad b. Abdillâh b. Manzûr ed-Deylemî, "el-Ferrâ" diye meşhurdur. Hicrî 207/822 senesinde vefat etti. (Tarihu Bağdad, XI/403; *Mu'cemu'l-udebâ*, VI/480; VII/41;- VII/276; İnbâhu'r-ruvât, II/256; Vefeyâtu'l-a'yân, III/296, V/225; Ğâyetu'n-nihâye, I/537, II/371; el-Müzahir, II/410; Merâtibu'n-nahviyyîn, s.139) el-Kisâî'nin en meşhur öğrencilerindendir. Bağdat mescitlerinin birinde Kur'an tefsiri yanında dil ve nahiv dersleri de verirdi. El-Kisâî'den sonra nahivde Kûfelilerin en bilgini idi⁴⁷.

34) Yakub ed-Durakî. (Ğâyetu'n-nihâye, I/537)

İbnü'l-Cezerî Ğâyetu'n-nihâye adlı eserinde el-Kisâî'nin öğrencileri cümlesinden bunlardan başka 47 şahsın daha isimlerini zikretmiştir ki, diğer Tabakat müellifleri bunları saymamışlardır⁴⁸.

İbnu'n-Nedîm İshak b. İbrahim el-Mervezî'yi, Taşköprüzâde ise Ebu'l-Abbas el-Müberred'i (285/898) yanlışlıkla el-Kisâî'nin öğrencileri arasında saymışlardır⁴⁹.

⁴⁷. el-Muhtâr Ahmed Dire, *Dirâsetun fi'n-nahvi'l-Kûfî min hulâli maânî'l-Kur'an li'l-Ferra*, s. 60

⁴⁸. Bkz.el-Kisâî, a.g.e, Muk.s.35-36

⁴⁹. el-Kisâî, a.g.e Muk.s.37

d) hâlifelerle İlişkisi

Yunus b. Habîb (182/798) ile tanışması, onunla yaptığı münazaralar sayesinde el-Kisâi'nin şöhreti her tarafa yayıldı. Bu durum onun Kûfe'den Bağdat'a intikalini ve zamanın Abbasi hâlifeleriyle yakın ilişkiler kurmasını sağladı. Rivayete göre Abbasi hâlifesi el-Mehdî'nin sarayında oğlu Harun er-Reşîd'i (193/809) eğiten bir mürebbisi vardı. Birgün hâlife misvakla dişlerini fırçalarken mürebbîyi yanına çağırdı. Ona “السَّوَالُ”den emir kipini nasıl söylersin diye sordu. O da “اسْتَنْ” dir. Ya Emîre'l-Mü'minin dedi⁵⁰. El-Mehdî istircâ⁵¹ ederek bu cevaptan hoşlanmadığını belirtti. Sonra, bize bundan daha anlayışlı birini arayın diye emretti. Kendisine Kûfelilerden Ali b. Hamza diye biri var, yakında taşradan döndü dediler. El-Mehdî onun Kûfe'den getirtilmesini emretti. El-Kisâi Kûfe'den getirtilti. El-Mehdî'nin huzuruna girince ona: Ali b. Hamza! Dedi. O da buyurun, müminlerin emiri, dedi. El-Mehdî “السَّوَالُ”den emir kipini nasıl söylersin dedi. “سُئِنَ فَاءُ” şeklindedir, mü'minlerin emiri!, dedi. El-Mehdî: “Güzel, doğru söyledin.” dedi. El-Mehdî ona on bin dirhem verilmesini emretti⁵². Bu olaydan sonra Harun er-Reşîd'i eğitmeye başladı⁵³.

el-Ezherî (370/980) el-Kisâi'nin hâlife el-Mehdî ile tanışması hususunda bir başka neden zikretmektedir. O da şöyledir: “el-Kisâi el-Mehdî zamanında Bağdat'a geldi. Ramazan ayında hâlifeye teravîh namazını kıldırarak birisi arandı. Ona el-Kisâi tavsiye edildi. El-Kisâi görevlendirilerek saray erkanına teravîh namazı kıldırdı. Sonra hâlifenin oğlu için eğitici olarak atandı. hâlife ona on bin dirhem para verdi. Bir elbise ve bir de binek atı hediye etti”⁵⁴. El-Kisâi hâlifenin oğluna eğitimcilik görevine ek olarak halka Kur'an-ı Kerîm okutur, onlara nahiv ve dil öğretirdi⁵⁵.

Harun er-Reşîd hilafete geçince, hilafetinin on üçüncü yılında hicri 182 sene-

⁵⁰. “السَّوَالُ” kökünden fiil, “سَأَلَ يَسْأَلُ”dür. Herhâlde el-Mehdî, fiilin humâsî köküyle değil, sülâsî köküyle cevap verilmesini beklemekteydi. Yoksa “اسْتَنْ” kökünden emir manasına doğru bir kiptir. Ancak el-Mehdî insanın makatının Arapçadaki söylenişine yakınlığından dolayı bu cevabı çirkin görmüştür. “السَّوَالُ”den “سُئِنَ” vevzinde “سُئِنَ” şeklinde verilen cevap da manaya en yakındır. Bkz. el-Muhtar Ahmed Dire, a.g.e, s. 59 iki no'lu dipnot

⁵¹. Bir musibet anında “إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ” demek. Bkz. el-Cevherî, İsmail b. Hammad , Tâcu'l-luğa ve sîhâhu'l-Arabiyye; Tah: Ahmed Abdulğafur Attar; Matâbiu dari'l-kitâbi'l-Arabî; Kahire, 1956, III/1218 ; Ahmed el-Âyid ve diğerleri, el-Mu'cemu'l-Arabiyyu'l-esâsî (Lârus) el-Munazzamatu'l-Arabiyyetu li't-terbiyeti ve'sekâfeti ve'l-ulûm, ts.yersiz, (r.c.a) md.

⁵². Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, V/ 186; el-Kiftî, a.g.e, II/259; el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e, XI/405; el-Muhtar Ahmed Dire, a.g.e, s. 59

⁵³. el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e, XI/406

⁵⁴. el-Kisâi, *Mâ telhanu fihî'l-âmme* Muk.s.14

⁵⁵. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, V/195; el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e, XI/409

sinde el-Kisâi'yi yanına çağırıldı. Oğulları Muhammed el-Emîn (198/813) ve Abdullah el-Memûn'u onun huzuruna çıkararak ona bunları imtihan et dedi. El-Kisâi onları imtihan etti. Onlar da el-Kisâi'nin sorduğu sorulara güzel cevaplar verdiler. Bu olaydan sonra Harun er-Reşid el-Kisâi'ye bu iki oğlunun eğitimlerini üstlenmesini önerdi o da kabul etti. El-Kisâi "haftada iki gün gündüzün bir bölümünde onlara uğrardım." diyerek onların eğitimlerini üstlendiğini dile getirmiştir⁵⁶.

Buradan el-Kisâi'nin hem el-Emîn Hem de el-Me'mûn'u eğittiği anlaşılmaktadır. Ancak bazı kaynaklar el-Kisâi'nin sadece el-Emîn'i eğittiğini, el-Me'mûn'u ise el-Yezîdî'nin (202/818) eğittiğini kaydetmektedirler⁵⁷. Bu iddia şu rivayete dayandırılmaktadır: "Babaları, el-Kisâi'ye, oğlu el-Emîn'e Hamza'nın kıraatini öğretmesini; Ebu Muhammed el-Yezîdî'ye de diğer oğlu el-Me'mûn'a Ebu Amr'ın (154/771) kıraatini öğretmesini emretti"⁵⁸.

İki rivayetin arasını uzlaştırmak da mümkün gözükmemektedir. Şöyle ki belki de ayırım sonradan yapılmış olup, el-Kisâi başlangıçta el-Emîn ve el-Me'mûn'un her ikisini de eğitmekteydi⁵⁹.

el-Kisâi Harun er-Reşid'in oğullarının eğitiminde tam yetki sahibi idi. Onlara disiplinli bir eğitim veriyordu. Onun şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Harun er-Reşid beni Muhammed ve Abdullah'ın eğitimiyle görevlendirdi. Ben onları disiplinli bir şekilde eğitirdim. Eğitimlerine aşırı bir özen gösterirdim. Özellikle de Muhammed'le ilgilenirdim. Bir gün hâlise Ümmü Ca'fer bana gelerek dedi ki: "Kisâi! Hanımefendi sana selam söyledi ve şöyle dedi. "Senden ricam oğlum Muhammed'e şefkatli davranmandır. Çünkü o, benim kalbimin meyvesi ve gözümün nurudur. Bu yüzden ben ona çok nazık davranırım". Bunun üzerine hâlise'ye şöyle dedim: "Muhammed babasından sonra hâlifeliğe namzettir. Onun hakkında gevşeklik göstermek doğru olmaz."⁶⁰.

Bu rivayetlerden el-Kisâi'nin yaşadığı dönemde devlet adamları ve saray çevresinin ilim adamlarına, dil ve edebiyatla ilgili ilimlere ne denli önem verdiklerini anlamamız mümkündür. Mecâlisu'l-Ulema diye anılan ilim, müzakere ve münâ-

⁵⁶ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, V/185

⁵⁷ el-Kisâi, *Mâ telhanu fihî'l-âmm*, Muk.s.15

⁵⁸ İbnu Hallikân, a.g.e, VI/184; el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e XI/403; es-Sirâfî, Ebî Said el-Hasan b. Abdillâh, *Ahbârü'n-naviyyîn el-Basriyyîn*, Nşr. F. Krenkow, Katolik Matbaası, Beyrut, Paul Geuthner, Paris 1936, s. 40; el-Kiftî, a.g.e, II/271

⁵⁹ el-Kisâi, *Mâ telhanu fihî'l-âmm*, Muk.s.15

⁶⁰ el-Kisâi, *Mâ telhanu fihî'l-âmm*, Muk.s.16

zara meclislerinin büyük çoğunluğu hâlifelerin ve diğer devlet ricalinin huzurunda cereyan etmiş olduğunu görmekteyiz. Bu münazaralar sonunda beğenilen ve takdir edilen alimler ödüllendirilmiştir. Bunun da ilim, dil ve edebiyatın gelişmesinde büyük katkıları olduğu açıktır. Diğer hâlifeler gibi Harun er-Reşîd de çocuklarına dil ve edebiyatta doğruların öğretilmesine çok titizlik gösteriyordu. El-Kisâi'nin onlara öğrettiğinin doğruluğunu zaman zaman test ediyordu. Bununla ilgili bir olay el-Kisâi'nin el-Mufaddal ed-Dabbî ile Harun er-Reşîd'in huzurunda yaptıkları ilmî müzakere oturumlarından birinde şöyle anlatılmaktadır: “Harun er-Reşîd'in elçisi perşembe günü erkenden bana gelerek, hâlife seni davet ediyor, buyur dedi. Huzuruna girdim, Muhammed sağında, el-Me'mûn solunda, el-Kisâi de önünde diz çökmüş oturuyordu. El-Kisâi, Muhammed ve el-Me'mûn'a Kur'an'ın manalarını izah ediyordu. Selam verdim. Aleyküm selam dedi. Sonra otur dedi. Ben de oturdum. Bana dedi ki: “فَسَبِّحْهُمْ اللَّهُ”⁶¹ ayetinde kaç isim vardır? Ben: -Üç isim vardır. Mü'minlerin Emiri! dedim. O: Onlar nelerdir? dedi. Ben: Birincisi kendinden başka ilâh olmayan Allah'ın ismidir, ikincisi Peygamber (s. A.v.)'in ismi, üçüncüsü de kâfirlerin ismidir, “السين” harfine bitişik “الياء” ve “الكاف” Allah Celle ve Azze içindir, “الهاء” ya bitişik “الياء” ve “الكاف” Peygamber (s. A.v.) içindir, “الهاء” ve “الميم” kâfirler içindir dedim. Eliyle el-Kisâi'yi işaret ederek: Bu şeyh de bize bunun böyle olduğunu söyledi, dedi. Sonra Muhammed'e dönerek, anladın mı? diye sordu. O da: Anladım, deyince tekrarlamasını istedi. Tekrarlayınca: “Aferin.” dedi. Sonra bana dönerek, Mufaddal! Bu Şeyh'in yanındayken bize soracağın başka bir mesele var mı? dedi. Evet Mü'minlerin Emiri! dedim. Nedir o? dedi. Ben de Farazdak'ın (112/730)

“أَخَذْنَا بِأَفَاقِ السَّمَاءِ عَلَيْكُمْ لَنَا قَمَرَاهَا وَالنَّجُومُ الطَّوَالِعُ”

“Göğün ufuklarını size bağışlıyoruz, ay ve güneşiyle yükselen yıldızları bizimdir.” beytindeki “قمرها” ibaresidir dedim. O, daha önce bu şeyh Ali b. Hamza bunu bize anlattı. “iki ay” güneş ve aydır. Arapların Ebu Bekir (13/634) ve Ömer'i (23/644) (r. A) kastederek “عمرين” demelerinde olduğu gibi” dedi⁶².

Harun er-Reşîd el-Kisâi'ye çokça mal bahşetti. Mali durumu iyileşti. Bu hal onun özel hayatında da gözlenmeye başladı. Yıllardan beri giydiği için kendisini üne kavuşturan elbisesini çıkardı. Bu hususa işaret eden Ebu Amr ed-Dûrî şöyle demektedir: “el-Kisâi, sultanla beraberliğinde elbisesi hariç hâlimden fazla bir şey değişmedi. Bir gün üzerinde iki büyük ceket giyili iken Kûfeli alimlerden birisi ona;

⁶¹. el-Bakara 2/137

⁶². ez-Zeccâcî, a.g.e, s. 30, 31

Kisâî! Bu elbise nedir? diye sordu. “Sultanla birlikte olmanın gerektirdiği protokol kurallarından bir kuraldır. Ne dine zarar verir, ne bidata sokar, ne de sünnetten çıkarır.”⁶³ cevabını verdi.

İbn Ebî Tahir’in rivayetine göre, el-Kisâî evlenmek istemiş, o ana kadar ne hanımı ne de cariyesi varmış, Harun er-Reşîd’e bekârlıktan şikâyet ettiği müstehcen bir şiir yazmış, Harun er-Reşîd ona on bin dirhem, güzel bir cariyeye, bir köle ve bir binek atı hediye etmiştir⁶⁴.

el-Hatîb el-Bağdâdî söz konusu şiirin beyitlerini sanat değeri açısından “güzel beyitler” olarak⁶⁵ nitelerken, el-Kiftî el-Kisâî’den böyle müstehcen beyitlerin sadır oluşunu çirkin olarak nitelemektedir⁶⁶. İbn Maktûm şu sözleriyle bu beyitlerin el-Kisâî’den sadır olmasını uzak görmektedir: “Bu çirkin bir sözdür. Özellikle de hâlifenin çocuklarını eğiten bir kimsenin hâlifeye hitaben böyle bir söz söylemesi çok daha çirkindir. Bu tür bir sözü cahil veya gafil olandan başka bir kimse söylemiş olamaz. Öyle görünüyor ki bu sözler el-Kisâî’ye değil bir başkasına aittir.”⁶⁷

Ramazan Abdu-ttevvab’ın belirttiği gibi el-Kisâî’nin şahsiyetini tanıyan bir kimsenin bu hikayenin doğruluğunu kabul etmesi mümkün değildir⁶⁸.

Diğer taraftan kaynaklarda el-Kisâî’nin şiir söyleme yeteneğinin olmadığı zikredilmiştir. Sa’leb (291/904) şöyle demiştir: “el-Kisâî’nin de el-Ferrâ’nın da şiir söylediklerini asla duymadım”⁶⁹. Yâfî de aynı yönde görüş belirterek şöyle demiştir: “el-Kisâî’nin şiirle bir alâkası yoktu. Hatta Arapça alimleri arasında şiir konusunda el-Kisâî’den daha cahili yoktur denilmiştir”⁷⁰.

el-Kisâî uzun bir müddet Harun er-Reşîd’in çocuklarını eğitmeye, halka Kur’an okutmaya onlara dil ve nahiv ilmi öğretmeye devam etmiştir. Hayatının sonlarına doğru ellerinde ve yüzünde beyazlıklardan meydana gelen bir çeşit bulaşıcı deri hastalığı olan cüzzama yakalanmıştır. Harun er-Reşîd bu hâlde iken onun çocuklarıyla birlikte olmasını istememiş, onlara kendisinin yerine ilminden ve ahlâkından

⁶³. el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e, XI/411; el-Kiftî, a.g.e, II/266

⁶⁴. İbnu Hallikân, a.g.e, III/295; el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e, XI/411; Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-udebâ*, V/194; el-Kiftî, a.g.e, II/266

⁶⁵. el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e, XI/413

⁶⁶. el-Kiftî, a.g.e, II/267

⁶⁷. el-Kiftî, a.g.e, II/267 1.no’lu dipnot

⁶⁸. el-Kisâî, *Mâ telhanu fihi’l-âmme*, Muk.s.18

⁶⁹. ez-Zübeydî, a.g.e, s. 140; el-Kiftî, a.g.e, II/270

⁷⁰. el-Kisâî, *Mâ telhanu fihi’l-âmme*, Muk.s.18

razı olacağı birisini bulmasını istemiştir. Bu konuda gerçek sebebi kendisine söylemek istememiş, onu incitmeyecek hoş sözler söyleyerek şöyle demiştir: “Bak, sen yaşlandın biz seni istirahat ettirmek istiyoruz, maaşını da kesmeyeceğiz”. Bunun üzerine Harun er-Reşid’in çocuklarını eğitmek üzere kendi yerine öğrencisi Ali b. El-Mubarek el-Ahmer’i (194/809) geçirmiştir⁷¹. Böylece eğitimcilik görevinden bürokratikliğe görevine geçmiştir⁷². Seferlerinde ve seyahatlerinde bu seyahatlerden biri esnasında öldüğü zamana kadar Harun er-Reşid’e eşlik etmiştir.

e) Vefatı

el-Kisâi’nin doğum tarihi konusunda kaynaklarda kesin bilgiye rastlanılmazken ölüm tarihi ile ilgili olarak doğumu konusunda da söylediğimiz gibi on bir ayrı tarih zikredilmektedir. Bu tarihler arasında hicrî 189 senesini tercih eden Ramazan Abduttevab tercih sebeplerini şöyle sıralamaktadır.

1- Neredeyse bütün kaynaklar bu tarihi zikretmekte ittifak hâlinindedir. 182 ve 183 tarihlerini ölüm tarihi olarak zikredenler de bu tarihi zikretmektedir. Bazıları bu tarihi önce söylemekte sonra diğerlerini de saymaktadırlar. Bu tarihin el-Kisâi’nin ölüm tarihi olduğunu kuvvetli ihtimal, diğerlerini zayıf ihtimal kabul etmektedirler. El-Merzubânî şöyle demiştir: “el-Kisâi Muhammed b. El-Hasan’la aynı günde Rey’de Ranbûya denilen yerde 189 senesinde vefat etmiştir.”⁷³ Ebu Amr ed-Dânî’nin (444/1052) ifadesi şöyledir: “el-Kisâi Harun er-Reşid ile Horasan’a doğru giderken Rey şehri köylerinden Ranbûya köyünde 189 senesinde ölmüştür.”⁷⁴ İbnü’l-Cezerî şöyle demiştir: “el-Kisâi’nin ölüm tarihi tartışmalıdır. Ulema ve hafızlardan birçoğunun onun ölümü hakkında yazdığı tarihlerin doğrusu 189’dur.”⁷⁵ Aynı müellif diğer bir eserinde de “el-Kisâi en meşhur görüşe göre 189 senesinde ölmüştür.”demektedir.⁷⁶

2- 182 ve 183 senelerini zikreden en eski kaynak “Tarihu Bağdad” tır. Mesûdî (345/956) gibi 189 senesini zikreden kaynaklar 182 ve 183 senesine uzaktan yakından işaret etmemektedir. El-Mesûdî şöyle demiştir: “Harun er-Reşid’in hilafeti zamanında “el-Kırâât” kitabı müellifi el-Kisâi ölmüştür.”⁷⁷. Ez-Zubeydî (379/989)

⁷¹ el-Kiftî, a.g.e, II/315; Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-udebâ*, V/108

⁷² Yakût, a.g.e, V/183

⁷³ el-Kisâi, a.g.e, Muk.s.44

⁷⁴ el-Kisâi, a.g.e, Muk.s.45

⁷⁵ İbnü’l-Cezerî, *Ğayetu’n-nihâye*, I/539

⁷⁶ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, I/172

⁷⁷ - el-Kisâi, a.g.e Muk.s.45

ise şöyle der: “el-Kisâi ve Ebu Hanîfe’nin öğrencisi fakih Muhammed b. El-Hasan 189 senesinde aynı günde vefat ettiler ve defnedildiler”⁷⁸. Ebu’t-Tayyib el-Luğavî (371/981) de aynı tarihi zikrederek şöyle der: “el-Kisâi Harun er-Reşîd ile onun ilk seferinde Rey’e gelmişti. Fakih Muhammed b. Al-Hasan’ın öldüğü sene orada öldü. Bu tarih 189 senesi idi”⁷⁹.

3- Kaynakların pek azı müstesna hepsi el-Kisâi’nin Harun er-Reşîd’le birlikteyken Rey’de öldüğünü söylemektedir. Harun er-Reşîd’in Rey’i 189/805 hicrî senesinde ziyaret ettiği tarihen bilinmektedir. Hicrî 282/895 yılında vefat eden Ebu Hanîfe ed-Dîneverî şöyle der: “189 yılında Harun er-Reşîd Rey’e geldi. Orada bir ay kaldı. Sonra Bağdat’a doğru yöneldi.”⁸⁰. Hicrî 310/923 yılında vefat eden Taberî ise “Sonra 189 senesi girdi. Onda olan olaylara gelince; bu olaylardan birisi de Mü’minlerin Emiri Harun er-Reşîd’in Rey’e gelişidir.”⁸¹. ifadeleriyle bu olayı açıklamaktadır. Hiçbir kaynak Harun er-Reşîd’in Rey’i ziyareti ile ilgili bunun dışında bir tarih belirtmemektedir. El-Kisâi’nin vefatı ile ilgili tarih belirtmeyen el-Ezherî Harun er-Reşîd’in Rey’e gelişi olayını zikrederek “Harun er-Reşîd Horasan’a doğru yola çıkınca el-Kisâi’yi de beraberinde aldı. El-Kisâi yolculuklarında ona arkadaşlık ederdi. Rey’e gelince el-Kisâi orada öldü”⁸². Demektedir.

4- el-Kisâi Harun er-Reşîd’in oğulları el-Emîn ve el-Me’mûn’u (170/786) eğitmeye hicrî 182 yılında başladı.⁸³ Harun er-Reşîd’in çocuklarına uzun müddet mürebbilik yapıp sonunda onlara kendi yerine eğiticilik yapmak üzere el-Ahmer’i geçirmiş olan el-Kisâi’nin hemen o sene ölmüş olması düşünülemez. Bu sayılan nedenlerden dolayı hicrî 189.yıl daha isabetli bir tesbit olarak görünmektedir.

Kaynaklar el-Kisâi’nin ölüm tarihinde ihtilaf ettikleri gibi öldüğü mekan hususunda da ihtilaf hâlindeyler. Çoğu Fars ülkesinde Horasan beldesinde Rey şehrinde öldüğünü belirtirler. Bazıları tam olarak öldüğü beldenin de ismini verir. Bu belde Ranbûya’dır⁸⁴. Kaynakların az bir kısmı el-Kisâi’nin Tus şehrinde öldüğünü söylerler⁸⁵. Meşhur olan birinci görüştür.

⁷⁸. ez-Zübeydî, a.g.e s. 141

⁷⁹. Ebu’t-Tayyib el-Luğavî, a.g.e, s. 121

⁸⁰. el-Kisâi, , a.g.e, Muk.s.46

⁸¹. el-Kisâi, a.g.e, Muk.s.46

⁸². el-Kisâi, a.g.e, Muk.s.46

⁸³. Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-udebâ*, V/185

⁸⁴. Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-buldân*, II/284

⁸⁵. Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-udebâ*, V/199; İbn Hallikân, a.g.e, III/296

Ramazan Abduttevab “Tus” şehri rivayetinin ez-Zübeydî’nin rivayetine dayandırılarak yanılıgı sonucu söylendiğini belirtmektedir⁸⁶. Ez-Zübeydî şöyle der: “Harun er-Reşîd Tus’a sefere çıkınca el-Kisâi de onunla birlikte çıktı. Rey’e varınca el-Kisâi amansız bir hastalığa tutuldu. Harun er-Reşîd yaya olarak ona geldi. Üzgün olarak yanından çıktı ve arkadaşlarına, maalesef el-Kisâi ölmüş dedi. “Biz Allah’ınız ve elbette O’na döneceğiz”⁸⁷ mealindeki istircâ’ ayeti denen ve bir tanıdığın ölümü münasebetiyle okunan ayeti okudu. Onu sakinleştirmeye çalışıyorlardı. Üzüldüğü belliydi. Ona: Mü’minlerin Emiri! ona ne oldu ki öldüğünü zannediyorsun dediler. Harun er-Reşîd “el-Kisâi’nin bana anlattığına göre o, Zu’n-Nahleteyn denilen yerde çok bilgili bir bedevi ile karşılaşmıştı. O şöyle derdi: “Ben hergün sabah öğle ona gider bilgilerini susamış bir kimse gibi yudumlardım. Bir sabah geldiğimde ağırdı. Korkunç bir hastalığa tutulduğunu gördüm. Kendini bırakıvermiş, doğrulmaya çalışıyor ve şu iki beyiti söylüyordu.

قَدَّرَ أَحْلَكَ ذَا النَّجْلِ وَقَدْ أَرَى - وَأَيَّ مَا لَكَ ذُو النَّجْلِ بَدَارَ
إِلَّا كَدَارَكَمَا بَدَى بَقَرِ الْحِمَى هِيَهَاتَ ذُو بَقَرٍ مِنَ الْمَزْدَارِ

“Kader seni Zu’n-Nuceyl denilen yere getirdi. Babama yemin ederim ki Zu’n-Nuceyl senin yerin değil. Ancak korunmuş Zúbakar yurdu gibi. Zúbakar yurdunda ziyaretçi ne gezer”⁸⁸. Nihayet bir sabah yanına geldiğimde ölmüş olduğunu gördüm”. Ben de el-Kisâi’nin yanına girdiğimde yukarıdaki iki beyiti okuyordu. Bu beni hüznlendirdi.” El-Kisâi Rey’de öldü. Harun er-Reşîd’in zannettiği gibi oldu.”⁸⁹.

Harun er-Reşîd el-Kisâi’nin ölümüne çok üzüldü. Nitekim onunla birlikte ölen Muhammed b. Al-Hasan aş-Şaybânî’ye de üzüldü. Horasan seyahatinden Bağdat’a dönünce şu meşhur veciz sözünü söyledi: “Fıkıh ve lügati aynı günde Rey’de gömdük”⁹⁰.

el-Kisâi’nin ölümüne dost düşman herkes üzülmüştür. Harun er-Reşîd’in iki oğlunu birer tane eğitmeleri sebebiyle aralarında büyük bir rekabet ve sürtüşme

⁸⁶. el-Kisâi, a.g.e, Muk.s.47

⁸⁷. el-Bakara 2/156

⁸⁸. Bu iki beyit Bağdadi tarafından Emevi devleti İslami şairlerinden Müerric es-Sülemi’ye nispet edilmiştir.Bkz.el-Kisâi, a.g.e, Muk, s. 48; 1.nolu dipnot

⁸⁹. ez-Zübeydî, a.g.e, s. 141; Olay az farklı ifadelerle;İbnu’n-Nedim, a.g.e, s. 97; Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-udebâ*, V/198 ; el-Kiftî, a.g.e, II/268-269

⁹⁰. ez-Zübeydî, a.g.e, s. 141; el-Hatib el-Bağdâdî, a.g.e, XI/413; el-Kiftî, a.g.e, II/268-269; Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-udebâ*, V/198 ; İbnu’l-Cezerî, *Ğayetu’n-nihâye*, I/539; es-Suyûtî, *Buğyetu’l-vuât*, II/164

olan bu sebeple de el-Kisâî'yi ve onun nahiv bilgisini eleştiren⁹¹ el-Yezîdî bile ona mersiye dizmiştir. El-Yezîdî'nin fakih Muhammed b. El-Hasan eş-Şeybânî ile el-Kisâî hakkındaki mersiyesi mealen şöyle:

تَصَرَّمَتِ الدُّنْيَا فَلَيْسَ خُلُودٌ وَ مَا قَدْ تَرَى مِنْ بَهْجَةِ سَيِّدٍ
سَيِّفَنِيكَ مَا أَفْنَى الْقُرُونِ الَّتِي مَضَتْ فَكُنْ مُسْتَعِدًّا فَالْفَنَاءُ عَتِيدٌ
أَسَيْتَ عَلَى قَاضِي الْقَضَاةِ مُحَمَّدٍ فَأَذْرَيْتُ دَمْعِي وَالْفُؤَادَ عَمِيدٌ
وَقُلْتُ إِذَا مَا الْخَطْبُ أَشْكَلَ مَنْ لَنَا بِإِيضَاحِهِ يَوْمًا وَأَنْتَ فَقِيدٌ
وَأَوْجَعَنِي مَوْتُ الْكَسَائِيِّ بَعْدَهُ وَكَادَتْ بَنَى الْأَرْضُ الْفَضَاءَ تَمِيدٌ
وَأَذْهَلَنِي عَنْ كُلِّ عَيْشٍ وَلَذَّةٍ وَأَرْقَ عَيْنِي وَالْعَيُونُ هَجُودٌ
هُمَا عَالَمَانِ أَوْدِيَا وَتَحَرَّمَا وَمَا لُهُمَا فِي الْعَالَمِينَ نَدِيدٌ

“Dünya parçalandı ebediyet yok; gördüğün birazcık güzellik yok olacak,

Geçen asırları söndüren seni de söndürecek, hazır ol ki yokoluş hazır,

Kadi'l-kudât Muhammed'e üzüldüm, gözyaşlarımı akıttım, kalbim acı içinde,

Bir gün bir sorunla karşılaştığımızda izahıyla, kim çözecek diye sorduğumda sen yoksun dedim,

Ondan sonra el-Kisâî'nin ölümü beni yaraladı, neredeyse gökler ve yer beni sarsıp fırlatacaktı.

Bütün yaşam ve lezzeti bana unutturdu, gözümden uykuyu aldı, artık gözler sabahlara kadar uykusuz.

Onların ikisi de alim idiler, yok olup dağıldılar, onların dünyada bir eşleri daha bulunamaz.”⁹²

Harun er-Reşîd el-Yezîdî'nin el-Kisâî'ye söylediği bu mersiyesini duyunca şöyle demiştir: “Yezîdî! el-Kisâî'ye yaşarken kötü davranıyordun. Ölümünden sonra ona iyilik ettin.”⁹³

Öğrencisi Ebu Mishal el-A'râbî şöyle der: “el-Kisâî'yi rüyamda gördüm. Yüzleri ayın ondördü gibi parlıyordu. Allah sana nasıl muamele etti dedim. Kur'an sayesinde beni bağışladı, cevabını verdi. Hamza ez-Zeyyât'a ne yaptı dedim. O yüce makamlardadır. Onu ancak inciye benzer yıldız gibi parlak görüyoruz”⁹⁴. Dedi.

⁹¹ es-Sirâfî, a.g.e, s. 40

⁹² el-Kiftî, a.g.e, II/268; İbnu'l-Cezerî, *Ğayetu'n-nihâye*, I/540; el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e, XI/413

⁹³ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, V/199

⁹⁴ el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e, XI/414; el-Kiftî, a.g.e, II/269